

Tweede werkbijeenkomst van de medewerkers aan de Internationale Volkskundliche Bibliographie (IVB), Neusiedl am See (Oostenrijk), 19-21 april 1991

In de loop van de jaren '80 kreeg de redactie van de *Internationale Volkskundliche Bibliographie* (IVB) als gevolg van de automatisering in toenemende mate te maken met problemen van technische en organisatorische aard. Met name de pogingen om aansluiting te zoeken bij de *MLA International Bibliography* van de Modern Language Association of America verliepen niet zonder moeilijkheden. De constructie waarbij naast Rolf W. Brednich (Göttingen) een tweede, Amerikaanse redacteur – James R. Dow (Ames, Iowa) – werd aangetrokken, bleek op den duur niet de beste oplossing. Om die reden werd eind 1988 op een speciale voor de IVB gecreëerde arbeidsplaats aan de Universiteit van Bremen Rainer Alsheimer als nieuwe redacteur benoemd, terwijl R.W. Brednich samen met K. Köstlin (Tübingen) en D. Richter (Bremen) in de raad van advies zitting nam.

Niet lang daarna riep de nieuwe redacteur – voor de eerste maal in de geschiedenis van de IVB – alle medewerkers in de verschillende deelnemende landen bijeen voor een bespreking over de organisatorische, inhoudelijke en technische voortzetting van de bibliografie. Tijdens deze bijeenkomst, die van 1 tot 3 mei 1990 plaatsvond in Lilienthal (bij Bremen), werd het belang onderstreept van een regelmatig werkoverleg tussen de medewerkers. Daartoe werd een onder de Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF) ressorterende commissie opgericht voor volkskundige/etnologische Bibliografie, Informatie en Dokumentatie (BID-commissie). Naast organisatorische kwesties kwamen in Lilienthal ook de automatisering en het trefwoordenregister aan de orde; het belangrijkste onderwerp van gesprek was echter de sterk verouderde systematiek van de IVB. Hoe noodzakelijk modernisering van de vaksystematiek werd geacht, bleek toen tijdens de vergadering door de dertig deelnemers uit twaalf verschillende landen 22 voorstellen tot verandering werden gedaan. Een belangrijk probleem hierbij was enerzijds om een middenweg te vinden tussen de in internationaal opzicht bestaande verschillen in de ontwikkelingen in het vak, anderzijds de belangstelling voor zowel traditioneel als nieuw onderzoek in de systematiek tot uitdrukking te brengen.

Een voorlopig compromis (op basis waarvan de komende jaren gewerkt zal worden) werd bereikt op de tweede werkbijeenkomst die op uitnodiging van de Österreichische Akademie für Wissenschaften van 19 tot 21 april 1991 in Neusiedl am See werd gehouden en waar – evenals in Lilienthal – namens Nederland E. Doelman en J.J. Schell aanwezig waren. De wijzigingen in de systematiek betreffen alle rubrieken van de oude Hoffmann-Krayer-indeling; om de raadpleegbaarheid van de bibliografie als reekswerk te handhaven, zijn echter de volgorde en de namen van de rubrieken zo min mogelijk aangetast. De belangrijkste herziening is de plaats die werd ingeruimd voor de verschuiving in de belangstelling van de cultuur van de plattelandsbevolking naar die van alle mogelijke sociale groepen in de samenleving. Behalve in de rubriek *sociale volkskunde* (nu *sociale groepen*) is dit met name zichtbaar in de rubrieken *woonplaats, gebouw, arbeid, kleding, geloof* en in de oude rubriek *volkskarakter* (nu *ethniek en interethniek*). De belangstelling voor het volgen van culturele processen is (met uitzondering van de rubriek *kleding*) nog niet expliciet in de systematiek tot uitdrukking gebracht. Ook de rubrieken *lied, muziek en verhaal* hebben belangrijke wijzigingen ondergaan onder andere door de toevoeging van subrubrieken voor (nieuwe) genres (zoals schlager, persoonlijk verhaal), repertoire en zang- en vertelsituatie.

Omdat de wijze waarop de IVB wordt voortgezet nauw samenhangt met bibliografische projecten op nationaal niveau, werd aan dit onderwerp tijdens deze tweede bijeenkomst in Neusiedl in het bijzonder aandacht besteed. Door zeven deelnemers werd de bibliografische stand van zaken in

eigen land belicht, waarbij de tegenstellingen tussen Oost- en West-Europa scherp naar voren kwamen. Henni Ilomäki (Helsinki) zette uiteen welke criteria werden gehanteerd bij de totstandkoming van het deel *Ethnology & Folkloristics* van de *Bibliographia Studiorum Uralicorum*, een Finse en Russische parallel-bibliografie over de volkscultuur van de uralische talen sprekende volken uit de periode 1917-1987, die gebaseerd is op twee in beide landen leesbare databanken. Zij ging daarbij uitvoerig in op de problematiek van classificatie en thesaurusbouw. Over bibliografieën in Oostenrijk sprak Eva Kausel (Wenen). Na een inleiding over de geschiedenis, doelstelling en werkwijze van de sinds 1969 lopende *Österreichische volkskundliche Bibliographie* gaf ze een overzicht van de verschillende regionale en lokale bibliografieën in Oostenrijk die voor volkskundig onderzoek van belang zijn. Andreas Cserbák (Budapest) schetste de geschiedenis van de bibliografische werkzaamheden in Hongarije waar vanaf 1957 jaarlijks de Hongaarse volkskundige bibliografie, de *Magyar néprajzi bibliográfia* verschijnt. Daarnaast wordt op het Etnografisch Instituut van de Hongaarse Akademie van Wetenschappen gewerkt aan een retrospectieve bibliografie van de volkskundige literatuur uit de periode 1711-1960, waarvan tot nu toe drie delen zijn gepubliceerd. Evenals Ilomäki benadrukte Cserbák het belang van een internationale volkskundige thesaurus. Hoe groot de bibliografische problemen niet alleen in Tjechoslowakije, maar ook elders in de slavische wereld zijn, maakte Richard Jeřábek (Brno) duidelijk. Hij wees erop dat er vooral door gebrek aan samenwerking en organisatie zowel op nationaal als op regionaal en internationaal niveau grote verschillen bestaan in volledigheid en toegankelijkheid. In antwoord op zijn pleidooi voor een beter gecoördineerde opzet zegde de redactie van de IVB zoveel mogelijk ondersteuning toe. Bernd Schöne (Dresden) sloot hierbij aan in zijn bijdrage over de bibliografische stand van zaken in de DDR, waarvan hij aan de hand van de geschiedenis van het tijdschrift *Demos* een schets gaf. Thomas Schippers (Aix-en-Provence) behandelde vervolgens de in Frankrijk bestaande informatiesystemen voor de etnologie, in het bijzonder het systeem FRANCIS, een databank op het gebied van de sociale, economische en menswetenschappen, die behalve langs elektronische weg ook in de vorm van een driemaandelijks, gedrukte publicatie raadpleegbaar is. Welke plaats de volkskunde sinds 1970 inneemt in de systematiek van de Amerikaanse *MLA International Bibliography* en welke veranderingen daarin in de loop van de tijd zijn aangebracht, toonde tenslotte James Dow (Ames, Iowa). Sinds 1981 wordt de volkskundige literatuur in een apart deel van deze bibliografie gepubliceerd.

Rainer Alsheimer sloot de conferentie af met een lezing over de positie van de IVB in de context van classificatiesystemen en thesauri. Hij behandelde de wijze waarop de volkskunde deel uitmaakt van verschillende bestaande systematieken en wees daarbij op het belang van een flexibele indeling die mogelijkheden biedt om telkens nieuwe ontwikkelingen in het vak in kaart te brengen. Daarnaast gaf hij in aansluiting op de bijdragen van Ilomäki, Cserbák en Schippers een overzicht van diverse databanken en thesauri voor de etnologie. Aangezien elektronische informatievoorziening in de toekomst een steeds grotere rol zal gaan spelen, werd besloten om de volgende IVB-conferentie speciaal aan deze problematiek te wijden. De referaten zullen, aangevuld met bijdragen van de deelnemers uit de overige landen, waaronder Nederland, door de Verein für Volkskunde in Wenen worden gepubliceerd. – Eveline Doelman.

Congres 'Cultural contexts of the witch-hunts in Europe and the New World 15th-18th centuries', Exeter 27-29 september 1991

Twintig jaar geleden, in 1971, verscheen Keith Thomas' *Religion and the decline of magic*. Reden voor de historici Jonathan Barry en Colin Jones, de sociologe Marianne Hester en de literatuurwetenschapper Gareth Roberts, allen verbonden aan de Universiteit van Exeter, om in (actieve) aanwezigheid van Keith Thomas zelf een congres te wijden aan een terugblik op twee decennia hekseryonderzoek en aan de toekomst van het hekseryonderzoek in de jaren '90. Hoewel aangekondigd als een internationaal congres, en daarmee als zodanig het derde na de hekserycongressen in Stockholm (1984) en Boedapest (1988), was de deelname overwegend Brits: slechts elf van de vijftig deelnemers kwamen van elders onder wie vijf Amerikanen en vier Nederlanders.

Overigens was het Britse overwicht in de presentaties met een aandeel van tweederde wat minder groot.

In totaal werden er zeventien papers (negen langere en acht korte) gepresenteerd. Anders dan de titel van het congres suggereert ging het bepaald niet alleen om de 'heksenjachten', een term die, getuige de titels van de papers, zo langzamerhand gelukkig aan populariteit lijkt in te boeten. Ook voor presentaties over hekserij of toverij als zodanig en over aanverwante thema's als voorstellingen van de duivel en van weerwolven was ruimte gecreëerd. Deze verruiming kwam overigens ook tot uitdrukking in de aankondiging van de slotsessie met de titel: 'Where do we go now: Witchcraft studies in the 90s'.

Het congres werd geopend met een genuanceerd en daardoor waardevol betoog van *Robin Briggs* (Oxford) over hekserij (lees: heksenprocessen) en de problemen van samengestelde verklaringen. Hij maande vooral tot voorzichtigheid en bescheidenheid bij het zoeken naar verklaringen. Immers, hoe meer we weten, des te moeilijker is het om te generaliseren. *Stuart Clark* (Swansea) leek daarna een radicaal andere weg in te slaan met zijn paper getiteld 'Cultural interpretation: a critique of positivism'. Afstand nemend van verklarend onderzoek propageerde hij interpretatief onderzoek, met een sterke nadruk op taal en semantiek. Anders uitgedrukt ging het hem om "a 'reading' of the culture of witchcraft, with all its many meanings, rather than a 'social science' of its causes". Want, zo voegde hij er in de discussie aan toe, "cause and meaning clash". Dit niet mis te verstane standpunt werd Clark niet door allen in dank afgenomen: de reductie van hekserij(processen) tot een kwestie van taal, idioom en betekenissen ging sommigen wat ver. Anderen, zoals Jonathan Barry in zijn slotbeschouwing, bepleitten een toenadering tussen de beide richtingen.

Na deze controversiële start was het op de avond van de eerste congresdag aan *William Monter* (Northwestern University, USA) om terug te blikken op *Religion and the decline of magic*. Hij wierp de vraag op of dit boek in aanmerking zou komen voor canonisatie. Zeker, Thomas' boek is niet immuun voor kritiek, zo betoogde Monter: het verwaarloost de volkscultuur, het is te zeer toegespitst op Engeland, en het is te functionalistisch. Ook na twintig jaar is de vraag waarom Britse elites hun geloof in magie verloren nog steeds niet bevredigend beantwoord. Waarom heeft *RDM* dan toch een onverminderde waarde? Dat zit hem volgens Monter in de brede strekking, de rijkdom aan voorbeelden (zie de vele voetnoten), en de hoofdstukken over magie (cunning men) en astrologie. Wat moest Thomas hier nog op zeggen? Hij wees op de betrekkelijkheid van benaderingen: indertijd maakte hij gebruik van inzichten van toenmalige antropologen, nu zou hij het anders doen, en mogelijk in de toekomst nog weer anders. Als zwakte signaleerde Thomas zelf dat hij voor kwesties van reputatie en van (heksen)families geen oog had gehad. De congresgangers onthielden zich overigens van het verlossende woord over de canonisatie.

De tweede congresdag bracht allereerst een viertal qua aanpak zeer verschillende papers. *Brian Levack* (University of Texas at Austin, USA) haalde de theses van Muchembled en Lerner over staatsvorming en 'heksenjacht' onderuit mede op grond van eigen onderzoek in Schotland. De groei van de staatsmacht droeg nauwelijks iets bij tot intensivering van de heksenprocessen, het was eerder andersom dat lokale rechters hun kans kregen waar de staatsmacht te kort schoot. Marianne Hester (Exeter) hield vervolgens een ietwat stereotiep verhaal over patriarchale reconstructie en 'heksenjacht' – de heksenprocessen als middel tot het herscheppen (reconstruction) van een superieure status van mannen. Lyndal Roper (Londen) ging subtieler, maar niet minder gedurfd te werk met haar psychoanalytische analyse van duivelsfantasiën van een jonge vrouw in vroegmodern Augsburg. Gareth Roberts (Exeter) besloot deze sessie met een paper over heksevenvoorstellingen in Engelse toneelstukken uit de renaissance met als conclusie dat de heks in toneelstukken veel overeenkomst vertoont met die in demonologische geschriften.

Ook voor lopend onderzoek was plaats ingeruimd: vier Britse onderzoekers gaven korte, soms verrassende presentaties van hun eveneens Brits georiënteerde onderzoek. Zo *Ian Bostridge* met zijn onderzoek naar de ondergang van het heksengeloof, met als richtinggevende vraag wanneer en waarom het circa 1700 in Engeland onmogelijk werd een discours over hekserij te houden, een

discoursen die hij beschouwt als onderdeel van andere discourses. Vervolgens kwam *Jim Sharpe* (York) met een langer paper aan bod waarin hij een revisie bood van de Matthew Hopkins' processen uit 1645-'47. De dag werd besloten met een relaas van *Carol Karlsen* (, University of Michigan, USA) over de onderdrukking van 'gendered interpretations' in hedendaags Amerika aan de vooravond van de herdenking van de heksenprocessen te Salem in 1692.

Ook tijdens de laatste congressochtend was voorzien in een sessie van korte presentaties over lopend onderzoek, ditmaal onder de titel 'The European dimension'. In feite stond het in het buitenland nog onvoldoende bekende Nederlandse onderzoek centraal met uiteenzettingen door *Hans de Waardt* over zijn Hollandse dissertatieonderzoek, *Machteld Löwensteyn* over Nederlandse voorstellingen van de heksensabbat, en *Willem de Blécourt* over toverij na de processen. De sessie werd beëindigd met een presentatie door *Caroline Oates* (Londen) over weerwolfprocessen in Franche-Comté.

Daarna viel *Jonathan Barry* de lastige taak te beurt om zich te buigen over de vraag waar we met het hekserijonderzoek in de jaren '90 naar toe (moeten) gaan. In een knap betoog deed hij niet alleen recht aan de talrijke tijdens het congres naar voren gebrachte inzichten en bevindingen, maar trachtte hij bovendien (ogenschijnlijk) tegenstellingen te overbruggen. Als 'hart' van het congres beschouwde Barry het telkenmale ter sprake gebrachte probleem wat we kunnen doen met de processtukken als bron. Komen we uit dit type bron wel voldoende aan de weet over de reputatie van de 'heks', welk nieuw licht werpen gender-benaderingen op het procesmateriaal, en wat kun je meer in het algemeen doen met dit materiaal gezien het feit dat de rechters uit waren op bepaalde juridisch significante woorden? In hoeverre ook heeft de rechtspraak bijgedragen tot de creatie en de communicatie van hekserijgeloof? Hoe stond het met de notie van bewijs, en hoe verhiel den zich juridische, medische en kerkelijke opvattingen ter zake tot elkaar? Voorbijgaand aan tal van andere punten uit het betoog van Barry, wil ik niet onvermeld laten dat *Ronald Hutton* (Bristol) nog een drietal punten voor toekomstig onderzoek aanbeval: tribale hekserij in de Nieuwe Wereld, hekserij in de achttiende en negentiende eeuw (ter ondersteuning van het pleidooi van Willem de Blécourt), en, wat hij noemde, 'modern paganism called witchcraft'. Wie over een en ander uitvoeriger wil worden geïnformeerd kan terecht bij de binnen afzienbare tijd te publiceren congresbundel.

Het congres heeft in ieder geval duidelijk gemaakt dat er thans ook in Engeland, na een betrekkelijk stille periode sinds het verschijnen van *RDM*, (weer) animo is voor hekserijonderzoek, al dan niet als onderdeel van anders of breder georiënteerd onderzoek. De congresorganisatie overweegt om, in navolging van de studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland' en van de Duitse 'Arbeitskreis interdisziplinäre Hexenforschung', ook in Engeland een dergelijk forum te creëren. Bovendien wordt Brits-Nederlandse samenwerking overwogen voor speciale onderzoekprojecten. Mooie resultaten dus van een stimulerend congres. – Marijke Gijswijt-Hofstra, 10 oktober 1991.

'Der industrialisierte Mensch'. Het 28ste congres van de Deutsche Gesellschaft für Volkskunde, Hagen 7-11 oktober 1991

Begin oktober 1991 waren in Hagen ongeveer vijfhonderd leden van de *Deutsche Gesellschaft für Volkskunde* bijeen voor hun tweejaarlijkse congres. Naast de Duitse deelnemers, voor het eerst uitgebreid met leden uit de 'neue Bundesländer', waren verscheidene leden uit het buitenland aanwezig, met name uit Oostenrijk en Zwitserland. Het congres besloeg drie volle dagen, waarop plenair en in parallelle secties meer dan dertig lezingen werden gehouden. Zoals *Helge Gerndt* (München), de voorzitter van de vereniging, in zijn openingstoespraak en *Carola Lipp* (Göttingen) in haar inleidende voordracht uiteenzetten, was het congres belegd om na te gaan op welke wijze en in welke mate het proces van industrialisering de cultuur, de levensstijl en het bewustzijn van mensen heeft doordrongen en gevormd, tot in de huidige tijd toe. Lipp wees er op dat de volkskunde, door haar aandacht voor deze problematiek op dit moment, een wetenschap blijft die eigenlijk steeds te laat komt. Evenals eerder de boerencultuur werd bestudeerd toen deze begon te

verdwijnen onder invloed van de industrialisatie, houdt de volksskunde zich bezig met de gevolgen van de industrialisatie nu we aan het begin staan van het post-industriële tijdperk.

Wolfgang Kaschuba (Tübingen) bestreed in zijn plenaire lezing de vaak gehoorde stelling dat het arbeidsethos tegenwoordig aan betekenis zou hebben ingeboet ten gunste van een grotere aandacht voor de vrijetijdsbesteding. De 'klok-cultuur' van het industriële tijdperk – die hij daarvoor kenmerkender achtte dan de invoering van de stoommachine – werkt nog steeds door in de behoefte de tijd efficiënt en optimaal te benutten, terwijl het gevoel van eigenwaarde afgemeten blijft worden aan de hoeveelheid geleverde prestaties. *Gisela Welz* (Tübingen) wees op een soortgelijk verschijnsel. De post-industriële stedelijke samenleving geeft, anders dan misschien verwacht, juist een toename te zien van het bezoek aan 'fast-food restaurants'. *Kai Detlev Sievers* (Kiel) belichtte een hoofdstuk uit de voorgeschiedenis van de industrialisatie. Sinds de vijftiende eeuw werden in verscheidene Europese landen armen en bedelaars, beschouwd als een bedreiging voor de maatschappelijke ordening, in werk- en tuchthuizen waarden bijgebracht als arbeidzaamheid, vlijt en gehoorzaamheid. In de negentiende eeuw bouwden fabrikanten, weliswaar met andere belangen, op deze traditie voort. Tot slot van de eerste ochtendzitting hield *Martin Scharfe* een cultuurfilosofisch getinte beschouwing over de moderne levensstijl.

De parallelle middagzittingen werden deze dag gehouden in het openluchtmuseum. De gevolgen van de industrialisatie voor het leven op het platteland was het onderwerp van vier sprekers. *Heidi Müller* (Berlijn) beschreef hoe overheid en ondernemers in Baden in de negentiende eeuw, onder andere door het organiseren van tentoonstellingen van merklappen, thuis spinnende en wevende vrouwen losweekten uit hun milieu en aanmoedigen om in fabrieken te gaan werken. *Siegfried Becker* (Marburg) en *Karl Stocker* (Graz) schonken aandacht aan de mechanisering van de landbouw in resp. het nationaal-socialistische Duitsland en in Oostenrijk in de twintigste eeuw. Een verwant verschijnsel, het toenemende gebruik van elektrische apparaten (oven, wasmachine, diepvrieskist) door plattelandsvrouwen werd behandeld door *Beate Krieg* (Laichingen). Meer in het algemeen liet *Norbert Fischer* (Hamburg) zien hoe de grafcultuur en de begrafenisgebruiken sinds de negentiende eeuw zijn beïnvloed door de industriële productie van grafstenen en -beelden, en door de techniek in de vorm van het cremen. Drie andere lezingen hadden betrekking op de musealisering van de geschiedenis van het industriële tijdperk. *Klaus Müller* (Chemnitz) wees erop dat de musea waarin eind vorige, begin deze eeuw de voortbrengselen van de techniek getoond werden en de genomen maatregelen om de arbeiders op de werkvloer te beschermen de goede bedoelingen van de fabrikanten moesten uitdragen. *Karin Haist* en *Ursula Schneider* (Hamburg) stelden dat een dergelijke opzet ook bij huidige tentoonstellingen over het industriële verleden zichtbaar is. Ze zijn soms vooral bedoeld om de zegeningen van de vooruitgang te tonen, en niet de nadelige aspecten van de industrialisatie zoals de kinderarbeid en de slechte behuizing van de arbeiders. *Paul Roth* (Graz) schetste de geschiedenis van het behoud van monumenten van de ijzerindustrie in Stiermarken. De lezing van *Ingrid Tomkowiak* (Göttingen) sloot min of meer bij de drie voorgaande aan. Mensen uit de grote steden worden tegenwoordig gelokt een 'vakantie op de boerderij' door te brengen. Het romantische beeld dat hen daar van het boerenbedrijf wordt voorgeschoteld staat echter in schril contrast tot de werkelijkheid, zowel van de huidige agrarische industrie als van de verhoudingen in het verleden.

Op 9 oktober opende *Christel Köhle-Hezinger* (Tübingen) de plenaire bijeenkomst met een gloedvol betoog over vormgeving en betekenis van 'Treuezeichen' zoals oorkonden, medailles, lauweren en guirlandes die in bedrijven bij jubilea van medewerkers worden overhandigd. Het zijn, behalve blijken van waardering, symbolen van trots en status en vormen als 'Riten der Permanenz' een blijvende herinnering. Over de meer ambachtelijke arbeidsorganisatie sprak *Gitta Böh* (Hagen). Zij deed verslag van het documenteren en overbrengen (musealiseren) van een 'timmerwinkel' naar het *Westfälisches Freilichtmuseum Hagen* dat de status heeft van *Landesmuseum für Handwerk und Technik*. Met name ging zij in op de perceptie van gevaar in de werkplaats met zijn drijfwerk en machines. In aansluiting op dit betoog gaf *Hinrich Siuts* (Münster) een overzicht van de problemen die zich voordoen bij de studie van de cultuur der ambachtslieden na 1950. Het contemporaine ambachtsleven blijft echter moeilijk grijpbaar: veel ambachtslieden

bewegen zich vooral op het terrein van reparaties en hebben diverse nevenactiviteiten. Het betreft doorgaans een vervlechting van tijdelijke dienstverbanden, opdrachten, burenhulp, 'zwart' werk en verkapte doe-het-zelf-activiteiten. Tevens is het veldwerk problematisch aangezien de huidige werkers in tegenstelling tot de oude lieden niet veel tijd willen spenderen om over hun vak te praten en zich in verband met de fiscus erg op de vlakte houden. Tenslotte pleitte *Klaus Roth* (München) in een sterk antropologisch jargon voor het inschakelen van volkskundige expertise door het bedrijfsleven daar waar het culturele dimensies van productie en consumptie betreft. De spreker wekte de indruk het aanlokkelijke 'grote geld' van het bedrijfsleven geroken te hebben. Hoe de wetenschappelijke integriteit van de volkskundige als 'Kulturvermittler' in het economisch verkeer gestalte zou moeten krijgen, werd echter niet duidelijk.

De middagzitting werd volledig in beslag genomen door de algemene ledenvergadering van de DGV. Deze bijeenkomst was druk bezocht en de actualiteit van de dag stond garant voor de nodige beroering. De vergadering werd, behalve door allerlei huishoudelijke zaken, gedomineerd door de vraag op welke wijze (en door wie) de volkskundigen uit de voormalige DDR in de vereniging (bestuur, commissies) vertegenwoordigd zouden worden. Deze integratieproblematiek zal de komende jaren zowel institutioneel als inhoudelijk veel energie vergen van de Duitse volkskunde. Het gevaar bestaat daarbij overigens dat de relatief geringe internationale oriëntatie van de volkskunde in Duitsland nog verder afneemt. Het zou voor de ontwikkeling van het vak jammer zijn als de volkskundigen zich veilig zouden afzonderen in hun eigen wetenschappelijke arena. Voorts werd uitvoerig van gedachten gewisseld over de vraag welke positie het congres zou moeten innemen ten aanzien van de burgeroorlog in Joegoslavië. Tenslotte werd gediscussieerd naar aanleiding van een appél dat studenten op het congres hadden gedaan om de 'stem der Duitse volkskundigen' te laten klinken inzake het geweld dat buitenlandse asielzoekers werd aangedaan. De vergadering formuleerde een tweetal resoluties waarin zij enerzijds wees op de gevaren van nationalistische ideologieën en anderzijds haar bezorgdheid uitsprak over de aantasting van de integriteit van mensen en hun cultuur. 's Avonds verzorgde de directeur van het openluchtmuseum te Hagen, *Michael Dauskardt*, een openbare voordracht over de volkskundige aspecten van de 'Arbeitsschutz' waarbij de relatie tussen mens en machine – met name de normering daarvan door instanties als de arbeidsinspectie – centraal stond.

De volgende dag kwam de musealisering van de volkscultuur wederom ter sprake in een betoog van *Ingolf Bauer* (München). Hij wees op de cultuurpolitieke en ideologische motieven die vele volkskundige musea en tentoonstellingen kenmerkten in de negentiende eeuw. Ze kunnen veelal begrepen worden als strategieën tegen de structurele veranderingen die de industrialisatie met zich meebracht. *Rudolf Schenda* (Zürich) hield aansluitend een speelse voordracht over de culturele consequenties van de computer. Hij maakte een vergelijking met de invoering van de boekdrukkunst en wees onder andere op de generatie- en geslachtsspecifieke omgang van 'mensen en macs'. Zijn observaties waren voor de meeste computergebruikers erg herkenbaar; zijn interpretaties zijn de moeite waard om nader onderzocht te worden. Gezien de discussies op de voorgaande dag was de lezing van *Konrad Köstlin* (Tübingen) bijzonder toepasselijk. Hij besprak de kwestie hoe mensen omgaan met en zin geven aan het fenomeen oorlog. Met name wees hij op de 'Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitlichen': werd de Golfoorlog gekenmerkt door *high-tech*-snuffjes, de burgeroorlog in Joegoslavië (Kroatië) heeft daarentegen een meer traditioneel karakter met ritueel geweld en man-tegen-man confrontaties. Maar ook de Golfoorlog kende zijn specifieke traditionele militaire cultuur, zoals het geven van afschrikwekkende (dier)namen aan vliegtuigen en wapens. Moderne oorlog en oude rituele vormen: welke betekenis hebben ze voor vriend en vijand?

In verscheidene lezingen tijdens de middagzitting stond de houding tegenover het lichaam en de gezondheid in de industriële samenleving centraal. *Ronald Lutz* (Pfungstadt) betoogde meer in het algemeen en *Bernd Wedemeyer* (Göttingen) aan de hand van het voorbeeld van de bodybuilding-beweging omstreeks 1900, dat het streven naar een gezond lichaam enerzijds een uiting van verzet was tegen de eenzijdige belasting van het lichaam in het industriële arbeidsproces, maar anderzijds door de idealen van een volmaakt lichaam, waaraan moeilijk te beantwoorden

was, een nieuwe dwang voortbracht. Het ambivalente karakter van culturele processen was ook het thema van *Eberhard Wolf* (Tübingen). De vaccinatie tegen de pokken, een uiting van dezelfde rationaliteit die het productieproces kenmerkte tegenover de gezondheid, werd door brede lagen van de bevolking met enthousiasme begroet of eenvoudig aanvaard, maar riep tegelijkertijd bij anderen tegenstand en verzet op. *Gudrun Silberzahn-Jandt* (Tübingen) deed verslag van haar onderzoek naar de veranderingen in de huishoudelijke was door de invoering van nieuwe machines en technieken. Met name gaf ze interessante informatie over de zinnelijke beleving – en de veranderingen daarin – van vuil en schoon wasgoed door huisvrouwen.

De plaats van de arbeiders in de samenleving was het thema van enkele andere lezingen. *Detlef Schnier* en *Sabine Schulz-Greve* (Duderstadt) presenteerden hun onderzoek naar de trekarbeiders uit de regio Eichsfeld in de tweede helft van de negentiende eeuw dat zij verrichtten in het kader van een tentoonstelling. Aardig is dat het hier, geheel in overeenstemming met het thema, een reizende tentoonstelling betrof. *Ursula Eymond* (München) belichtte de consequenties die de nieuwe sociale groep van de industriearbeiders in de plattelandssamenleving met zich meebracht. De specifieke situatie in Beieren, waar pas na 1870 arbeiders nabij de fabriek mochten wonen, bestempelde de arbeiders lange tijd tot vreemde buitenstaanders. *Günther Siedbürger* (Göttingen) sprak over het streven van de directie der *Preußisch-Hessische Staatseisenbahnen* om hun arbeiders verre te houden van elke vorm van arbeidersbeweging omstreeks 1900, gezien het enorme economische en militaire belang dat men aan de spoorwegen toeschreef. Een derde vorm van uitsluiting werd behandeld door *Johannes Moser* (Graz), namelijk het werkloos zijn. Met name ging hij in op stereotypen over werklozen en de perceptie van werkloosheid in Oostenrijk. *Susanne Falk* (Lennestadt) liet zien dat zich omgekeerd soms ook een proces van 'insluiting' kan voordoen. Onder invloed van de nationaal-socialistische propaganda werd de in een heemkundig tijdschrift in het Sauerland voordien beklemtoonde culturele tegenstelling tussen boeren en arbeiders plotseling voor nietig verklaard.

Aan de orale cultuur van de industriële samenleving werd aandacht besteed door *Helmut Fischer* (Hennef) en *Rainer Wehse* (Bad Oeynhausen). Eerstgenoemde gaf een beeld van de wijze waarop gepensioneerde mijnwerkers uit het Ruhr-gebied over hun (voornamelijk) ondergrondse ervaringen vertellen. Wehse ging in op de sociale en technische utopieën in sprookjes. Met name belichtte hij wensdromen over vliegtuigstellen en automaten, waarmee de mens zijn materiële wereld volledig zou kunnen beheersen.

Ter afsluiting van het congres, dat weliswaar geanimeerd was maar inhoudelijk en methodologisch nauwelijks nieuws te bieden had, gaf *Hermann Bausinger* (Tübingen) een 'kosten/batenanalyse' van de moderne vooruitgang. De te verwachten relativering van de maatschappelijke wonderen der techniek werden breed uitgelicht, onder andere met een komisch nummer over het gebruik van de telefoon als communicatiemiddel in het familieleven. Met een relativiserende lach en een wijs inzicht werd op deze wijze de terreur van de techniek bezworen en het congres besloten. – John Helsloot en Gerard Rooijackers.

Seminar Geschiedenis Vrijtijdsonderzoek, Utrecht 11 oktober 1991

Op 11 oktober 1991 vond op Kasteel Oudaen te Utrecht een seminar plaats dat gekoppeld was aan de presentatie van het boek *Het Vraagstuk van den Vrijen Tijd. 60 jaar onderzoek naar vrijetijd*. Het seminar was georganiseerd door de sectie onderzoek van de Vereniging voor de Vrijtijdssector. Als sprekers waren uitgenodigd Th.A.M. Beckers en J.Th. Mommaas (de redacteurs van het boek), P. Meurkens (antropoloog), M. Gastelaars (sociologe), A.P.A. Nauta (Sociaal en Cultureel Planbureau) en A.G.J. Dietvorst (Staring Centrum). Doel van het seminar was om naar aanleiding van de uitgave van bovengenoemde studie te discussiëren over de betekenis van het vrijetijdsonderzoek voor verschillende wetenschappelijke disciplines, over het spanningsveld tussen onderzoek en beleid, en over de relatie tussen vrijetijd en populaire cultuur.

De inleiding van Mommaas sloot aan bij het afsluitende artikel van zijn hand in het boek *Het Vraagstuk van den Vrijen Tijd*, waarin hij een chronologisch overzicht geeft van de wetenschap-

pelijke benadering van vrijetijd in de twintigste eeuw. Hiermee paste zijn verhaal direct in de boekpresentatie van deze middag. Van de volgende vier sprekers gaven vooral Meurkens en Gastelaars in hun inleiding voldoende aanleiding tot discussie. Meurkens stelde dat het verschil tussen vrijetijdswetenschappers en antropologen onder meer vorm krijgt in het feit dat de een in zijn onderzoek van het geheel naar een deel gaat en de ander van een onderdeel naar het geheel. Hijzelf was duidelijk geporteerd voor het laatste. Gastelaars kwam met de hypothese dat in een periode van minder ordening in de samenleving meer ordening plaatsvindt in de vrijetijd. Vrijetijd en de bestaande maatschappelijke ordening staan in een complementaire verhouding tot elkaar. Jammer was dat in de daarop volgende discussie het begrip 'vrijetijd' steeds ruimer geïnterpreteerd werd, wat het gevaar van begripsverwarring vergrootte. – Carla Wijers.

NHG-congres over de Nederlandse identiteit, Den Haag 17 en 18 oktober 1991

Op 17 en 18 oktober vond in de aula van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag het jaarlijkse congres plaats van het Nederlands Historisch Genootschap met als thema 'de Nederlandse identiteit'. *W.Th.M. Frijhoff* leidde het onderwerp in met een beschouwing over de verschillende dimensies van het begrip collectieve identiteit. Hij wees er o.a. op dat er een spanningsverhouding kan bestaan tussen de eigenschappen die een bepaalde groep voor zichzelf als kenmerkend beschouwt, de verwoording van dat zelfbeeld in een stelsel van uitspraken daarover en het feitelijk maatschappelijk handelen van afzonderlijke leden van de wij-groep. Alleen wanneer men hiermee rekening houdt, zoals *F. Braudel* in *L'identité de la France* (Parijs 1986), kan er sprake zijn van een zinvolle analyse, aldus *Frijhoff*.

P.J.A.N. Rietbergen wees op min of meer dezelfde problematiek door in zijn voordracht over politieke identiteit en politieke cultuur in de Republiek de door hem geraadpleegde bron – zeventiende- en achttiende-eeuwse reisverslagen – tegen het licht te houden. Reisverslagen zijn, hoe objectief ze soms ook lijken, in belangrijke mate gekleurd door het identiteitsbesef van de auteur en zijn milieu. Bovendien moet men steeds rekening houden met de literaire traditie van het 'reisverslag'; niet zelden ontleende de schrijver informatie aan collega-auteurs. Wat de Republiek betreft komt daar nog het probleem bij van het geringe aantal verslagen over de landgewesten. Dat reisverslagen afgezien van deze tekortkomingen interessante informatie kunnen bieden, bleek behalve uit bovengenoemde voordracht ook uit de bijdrage van *J.A.H. Bots* over het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw.

In de middagsessie van de eerste congresdag waren twee lezingen gewijd aan het onderzoek naar de verzuiling. *J.C.H. Blom* week af van zijn tevoren opgestelde tekst en belichtte in een geïmproviseerd betoeg enkele algemene aspecten van de verhouding tussen verschillende elites op nationaal en lokaal niveau in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hij wees o.a. op de integrerende rol van het vieren van nationale feesten; daarin kon ook de plaatselijke geschiedenis worden herdacht. *J. A. Righart* gaf, mede aan de hand van het boek van *S. Hellemans*, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven 1990), een overzicht van verschillende theoretische perspectieven op het verschijnsel van de verzuiling. *H. Lademacher* besloot het thematische gedeelte van de eerste dag met een compact en informatief historisch overzicht van de ontwikkeling van de Nederlandse politieke identiteit.

De tweede congresdag bood naast de beknopte presentatie van vier grote onderzoeksprojecten (NIAS, NWO, SHO, Nederlandse begripsgeschiedenis) een aantal lezingen waarin met name aandacht werd besteed aan de beeldvorming van de Nederlandse identiteit op basis van de negentiende-eeuwse historiografie. *G.J. Schutte* benadrukte nog eens de noodzaak afstand te nemen van het stereotype beeld van Nederland als een door de gereformeerde kerk gevormd 'domineesland van Veluwe snit'. In dit beeld wordt vaak verwezen naar de Nadere Reformatie met haar streven naar hervorming van het gedrag van mensen. Zeker wat betreft de periode na 1680 is deze richting echter te beschouwen als een subcultuur met daarnaast een grote gematigde publiekserk waar men dikwijls meer oog had 'voor de heer, dan voor de leer'. Zoals blijkt uit het door *Schutte* aangehaalde proefschrift van *H.W. Roodenburg*, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gere-*

formeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700 (Hilversum 1990), was bovendien de kerkelijke tucht minder streng dan vaak gedacht en gericht op de eigen lidmaten.

In de achttiende eeuw was hier, zo toonde *P. van Rooden* aansluitend, ruimte voor 'civil religion', waarbij dissenters en gereformeerden gezamenlijk deelnamen aan nationale bededagen en gelijksoortige preken hielden. Welke plaats de katholieke kerk hierbij innam, zou nader onderzocht dienen te worden. Een zeker 'nationaal besef' hoefde ook voor deze gelovigen niet te ontbreken; aan de hand van een aantal sprekende voorbeelden liet *P.G. Raedts* zien hoe de katholieken in de negentiende eeuw een collectief besef van nationale identiteit tot uitdrukking brachten door terug te grijpen op de Middeleeuwen.

Ook op de beeldvorming van de Nederlandse schilderkunst heeft de negentiende-eeuwse historiografie een duidelijke stempel gedrukt, zo bleek uit de voordracht van *F. Grijzenhout*. Pas in de vorige eeuw kregen de meesterwerken uit de Gouden Eeuw bijvoorbeeld de ons nu zo vertrouwd voorkomende connotaties als 'burgerlijk' en 'huiselijk'. Verwonderlijk is dit overigens niet: het was deze huiselijkheid die bij de negentiende eeuwers hoog in het vaandel stond. Niet alleen als ideaal zoals dat tot uitdrukking kwam in de literatuur, maar ook in de materiële vormgeving van het dagelijks leven zijn hier diverse sporen van terug te vinden. In aansluiting op zijn proefschrift over de materiële cultuur op het negentiende eeuwse Nederlandse platteland (zie de recensie hiervan elders in dit nummer) gaf *A.J. Schuurman* aan de hand van onder andere geschiedenis van de pendule op de schoorsteenmantel, het vloerkleed en de kamerplant een beeld van de aankleding van het interieur. Natuurlijk blijft de vraag, door Schuurman zelf als eerste gesteld, of 'huiselijkheid' nu typisch Nederlands is. Ook *M.A. Schenkeveld-van der Dussen* stelde vast dat het 'typische' van de Nederlandse samenleving moeilijk te benoemen valt en analyseerde drie verschillende 'modellen' voor een christelijk leven in welvaart (respectievelijk van Six van Chandelier, Cats en Lodensteyn) met daarbij de vraag in hoeverre deze de Nederlandse identiteit vertegenwoordigen. – Hester Dibbits.

Instelling Instituut voor Cultuurgeschiedenis, Amsterdam 20 november 1990

Sinds 20 november 1991 bestaat binnen de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Amsterdam het Instituut voor Cultuurgeschiedenis. In dit instituut worden onderzoeksprojecten samengebracht op historisch, literatuurhistorisch en kunsthistorisch terrein. Ter gelegenheid van de officiële instelling van het instituut werd op 20 november in het Universiteitsmuseum De Agnietenkapel een bijeenkomst gehouden, waarop een drietal sprekers het woord voerde. De directeur, de literatuurhistoricus E.K. Grootes, schetste de ontstaansgeschiedenis van het instituut. Sinds 1985 is ernaar gestreefd, twee algemene doelstellingen te verwezenlijken: het stimuleren van gewenst cultuurhistorisch onderzoek, van hoog niveau en interdisciplinair van aard, en het scheppen van een goede omgeving voor de opleiding van jonge onderzoekers. Grootes bestreed de gedachte dat in het isolement de kracht van alfa-onderzoek zou liggen: nieuwe impulsen komen juist vaak uit andere vakgebieden. Om deze interdisciplinariteit te bevorderen is het instituut opgericht. Het opstellen van een inhoudelijk samenhangend onderzoeksprogramma betekende dat er keuzes gemaakt moesten worden. Voorlopig beperkt het instituut zich tot twee aandachtsgebieden: de begripsgeschiedenis en de organisatievormen van het culturele leven. Kenmerkend voor het onderzoek dat onder deze koepels valt zal zijn dat het historisch is en diachroon gericht, dat ruime aandacht wordt besteed aan de context waarin verschijnselen optreden, dat uitgegaan wordt van niet-normatief cultuurbegrip en dat de nadruk ligt op Nederland. Grootes benadrukte dat deze grenzen in de praktijk niet altijd scherp getrokken zullen worden. Hierna gaf de historicus W. Velema een overzicht van hetgeen in het buitenland verricht is op het gebied van de begripsgeschiedenis en ontwikkelde hij een visie op de uitvoering van dergelijk onderzoek in Nederland. Hij sprak, wat de afbakening in de tijd betreft, zijn voorkeur uit voor de laatste decennia van de achttiende eeuw; ook in de Republiek doet zich dan een snelle en fundamentele verandering van de betekenis van begrippen voor. Tot slot hield de kunsthistoricus R.W. Scheller aan de hand van

dia's een voordracht over de propagandistische boodschap op diverse soorten beeldmateriaal uit het begin van de zestiende eeuw. – J. Helsloot.

Studiedag 'Lezen op school en thuis in vroeger dagen', Rotterdam 21 november 1991

Op donderdag 21 november 1991 organiseerde de 'Stichting Landelijk Platform Kinder- en Jeugdliteratuur' in de Gemeentebibliotheek (voor de plenaire zittingen) en het Nationaal Schoolmuseum (waar de parallelsessies plaatsvonden) te Rotterdam een drukbezochte studiedag waar historische aspecten van de leescultuur van de jeugd werden behandeld.

Het platform kinder- en jeugdliteratuur, dat in 1986 op initiatief van Ria Bauer-van Wechem werd opgericht, wil een podium zijn waar verschillende disciplines (onderwijs, bibliotheekwezen, boekenvak, critici, auteurs en illustratoren, uitgevers) bijeenkomen om door middel van uitwisseling van informatie en ervaring de aandacht voor en kennis van kinder- en jeugdliteratuur te bevorderen. Een van de werkgroepen die opereren onder de paraplu van het platform houdt zich speciaal bezig met de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur.

Na de opening door voorzitter Hugo Verdaasdonk hield Frits Knuf, antiquaar te Buren, een inleiding over het antiquariaat en het verzamelen van boeken, waarbij hij met name inging op het historische kinder- en jeugdboek. Vervolgens gaf Jaap ter Linden, directeur van het Nationaal Schoolmuseum, aan de hand van de museumcollectie een beeld van de geschiedenis van het onderwijs in Nederland. Speciale aandacht werd daarbij besteed aan de ontwikkeling van het lesonderwijs. Het middagedeelte bestond uit twee parallelsessies met ieder twee voordrachten. Marjoke Rietveld, als onderzoekster verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, vertelde over haar promotieonderzoek naar jeugdtijdschriften vanaf de achttiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. Het klassieke spanningsveld tussen pedagogische intenties en het recreatieve verwachtingspatroon van de lezers kwam daarbij aan bod. In dezelfde sessie sprak Rudolf Geel, docent taalbeheersing aan de Universiteit van Amsterdam, over schoolplaten als hulpmiddel bij het lager onderwijs (met name over platen die bij het stelonderricht werden toegepast). De voordrachten in de andere sessie bewogen zich op het vlak van de vroegmoderne geschiedenis. Zo verzorgde Arie van den Berg, dichter en publicist te Amsterdam, een voordracht over 'beeldverhalen' waarin hij de relaties van centsprenten met literatuur, beeldende kunst en ander populair drukwerk (met name volksboekjes) op originele en overtuigende wijze illustreerde. Rob Resoort, docent neerlandistiek aan de Universiteit van Amsterdam, gaf een panorama van wat in de zestiende eeuw op school en in huiselijke situaties aan lectuur beschikbaar was voor kinderen en jeugdigen. De studiedag werd besloten met een plenaire voordracht door Kees Fens, hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, over de problemen van de waarderingsgeschiedenis van kinder- en jeugdboeken. Hij maakte daarbij een vergelijking met de literaire kritiek van de 'grote' (volwassenen-)literatuur en kwam tot de conclusie dat de 'ideale literatuurgeschiedenis van het kinderboek' niet te schrijven is vanwege het enkelvoudige karakter van dit genre. In tegenstelling tot ander werk heeft kinder- en jeugdliteratuur geen 'groeiern' en 'onuitputtelijkheid' wat betreft literaire interpretaties, hetgeen volgens Fens essentieel is voor literatuur. Zijn voordracht werd gekenmerkt door ontmythologiserende stellingen die een grote reikwijdte zullen hebben voor toekomstig literair-historisch onderzoek van het kinderboek. – Gerard Rooijackers.

NSAV najaarsconferentie 'Oral history', Amsterdam 29 november 1991

Op deze conferentie werd een achttal bijdragen tot het thema 'Oral history' door vertegenwoordigers van verschillende disciplines geleverd. Ze betroffen de methodiek en vooral de betrouwbaarheid van de interviews in allerlei soorten van onderzoek naar o.a. volksverhalen (Ton Dekker), culturele veranderingen in gezinnen (Manuela Dubois-Reymond), oud-SS'ers (Jaap van Donselaar), overvallers in gevangnissen (Gerben Kroese en Richard Staring), levensgeschiedenissen van lesbische vrouwen (Judith Schuyf) en familie-onderzoek in diverse Europese landen

(Selma Leydesdorff). De interviews vormen de basis van een orale, kwalitatieve geschiedschrijving, die een essentiële aanvulling kan zijn op de kwantitatieve gegevens van andere bronnen. In de meeste bijdragen stond het probleem van de betrouwbaarheid van de interviews centraal. Er dient in het algemeen steeds rekening gehouden te worden met een vertekening door nostalgie en vergeten, maar ook doordat de geïnterviewden een bepaald beeld van zich zelf hebben en willen uitdragen. Die vertekening kan, afhankelijk van onderwerp en persoon, sterk verschillen. Vooral wanneer de thematiek voor de geïnterviewden een emotionele lading bezit, kan de werkelijkheid geweld aangedaan worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de verhalen van de ex-SS'ers die op sommige onderdelen met hun dossiers vergeleken kunnen worden. Ook twee journalisten leverden die dag een bijdrage: Ursula den Tex en Stef Lokin. Journalisten maken immers vaak gebruik van de informatie van zegspersonen om die vervolgens in hun eigen verhalen of radioprogramma's te verwerken. Stef Lokin hield zijn verhaal onder de veelzeggende titel *Oral history is oral fantasy*. Ondanks het probleem van de betrouwbaarheid van oral history wilde toch niemand de voordelen van mondelinge documentatie prijsgeven. In diverse bijdragen werd gesteld dat een grote hoeveelheid interviews een bepaald patroon en bepaalde accenten oplevert waardoor individuele afwijkingen eerder opgemerkt worden. Een deel van de bijdragen zal in *Sociodrome* worden gepubliceerd.

– Ton Dekker.